

Mövzu 1: “Avropa hüququnun strukturu, sistemi, mənbələri və prinsipləri”

Plan:

- 1. Avropa hüququnun strukturu**
- 2. Avropa hüququnun sistemi**
- 3. Avropa hüququnun mənbələri**
- 4. Avropa hüququnun prinsipləri**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Avropa hüququ. Dərslik./ E.Ə. Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016. 764 səh.

Əkbərov R.A. Avropa hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016 354 səh.

Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М.2006. 128 стр.

Европейское право. Учебник. /Под общ.ред. Л.М.Энтина. 3-е изд.М.2011.960 стр.

Право Европейского Союза. Учебное пособие. /отв. ред. С.Ю.Кашкин.М.2011. 320 стр.

Право Европейского Союза. Учебник. /Под общ.ред. С.Ю.Кашкина. М.2012. 1119 стр.

GİRİŞ

Avropa hüququnun strukturuna aiddir: şaquli və üfuqi struktur elementlər

Avropa hüququnun sistemi: ümumi və xüsusi hissələr

Avropa hüququn mənbələri: əsas və əlavə

Avropa hüququnun prinsipləri: sahəvi(ümumi) və xüsusi

SUAL 1

Avropa hüququ, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, dünyadakı iki hüquq sistemi (milli və beynəlxalq hüquq sistemləri) ilə yanaşı və onlara paralel olaraq, mövcud olan xüsusi müstəqil hüquq sistemi kimi tanınır. Hətta Avropa hüququ dünya tarixində oxşarı olmayan, keyfiyyətə yeni hüquq sistemi hesab edilir. Bunların bir neçə səbəbi vardır; Avropa hüququnun strukturu həmin səbəblərdən biri sayılır. Şübhəsiz, Avropa hüququ özünəxas spesifik struktura malikdir.

Avropa hüququnun strukturu dedikdə Avropa hüququnun daxilən ibarət olduğu və onu təşkil edən hüquq normalarına əsaslanan quruluşu başa düşülür. Avropa hüququnun strukturunun mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün biz, aşağıda göstərilən iki suala cavab verməliyik. Birinci sual bundan ibarətdir ki, Avropa hüququ hansı növ hüquq normalarından təşkil olunmuşdur? Digər tərəfdən, Avropa hüququnun təşkil olunduğu hüquq normaları ümumi iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələrinin ümumi iyerarxiyasında) hansı yeri tutur? Bu isə verilən ikinci sualdır. Məhz hər iki sualın cavabını tapmağımız Avropa hüququnun strukturunu müəyyənləşdirmək deməkdir.

Avropa hüququnun **iki cür strukturu** vardır; həmin strukturlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- şaquli struktur;
- üfüqi struktur.

Avropa hüququnun həm şaquli, həm də üfüqi strukturu müəyyən edilməlidir. Bunun vacib hüquqi əhəmiyyəti vardır.

Avropa hüququnun şaquli strukturu

Avropa hüququ müxtəlif növ hüquq normalarından ibarətdir. Onlar bir-birindən, hər şeydən öncə, yaradılma qaydasına görə fərqlənir. Belə ki, Avropa hüququnu təşkil edən hüquq normaları, əsasən, iki üsulla yaradılır. Birinci üsul beynəlxalq hüquq yaradıcılığı adlanır. Bu üsula görə, Avropa hüquq normalarının bir hissəsi üzv-dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının nəticəsi olub, onların (beynəlxalq hüququn subyektivi olan üzv-dövlətlərin) qarşılıqlı razılığı (iradə ifadəsi) ilə yaradılır. Məhz bunu nəzərə alaraq, bəzi müəlliflər, düzgün olmasa da, belə hesab edirlər ki, Avropa hüququ beynəlxalq regional hüquq (beynəlxalq hüququn bir hissəsi) sayılır. Hətta müəlliflərdən T.K.Hartli haqlı olaraq yazır ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq tərəfindən yaradılmışdır. Doğrudan da, Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il) beynəlxalq müqavilə sayılır. Beynəlxalq müqavilə isə beynəlxalq hüquq yaradıcılığının (beynəlxalq hüquq normaları yaratmağın) əsas vasitəsidir.

Avropa hüquq normalalarının yaradılmasının ikinci üsulu **fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı** adlanır. Bu üsula görə, Avropa hüquq normalalarının xeyli hissəsi Avropa İttifaqının müvafiq institutları (orqanları) tərəfindən yaradılır.

Şübhəsiz, Avropa hüququnu təşkil edən hüquq normalalarının qüvvəsi də eyni olmayaraq; onlar arasında elələri vardır ki, daha üstün qüvvəyə malikdir. Belə normalar, məlum məsələdir ki, iyerarxiya «nərdivan»ında ən yuxarı yerdə durur.

Yaradılma qaydası (üsulu) və iyerarxiya baxımından, Avropa hüquq **normaları üç növə (qrupa)** bölünür; həmin növlər (qruplar) aşağıdakılardan ibarətdir:

- əsas Avropa hüquq normaları;
- törəmə Avropa hüquq normaları;
- əlavə Avropa hüquq normaları.

Əsas Avropa hüquq normaları dedikdə Avropa İttifaqının təsis müqavilələrində təsbit olunan hüquq normaları başa düşülür. Bu növ (qrup) hüquq normaları Avropa İttifaqına dair Müqavilədə, habelə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə təsbit olunmuşdur. Lissabon Müqaviləsinə (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqaviləyə) görə, sözügedən hər iki müqavilə Avropa İttifaqının hüquqi əsası sayılır. Belə ki, həmin müqavilələrdə təsbit olunan hüquq normaları Avropa İttifaqının konstitutiv (müəyyənədicisi) əsası, fundamental bazası hesab edilir. Ona görə ki, əsas hüquq normaları Avropa inteqrasiya hüququnun başlıca parametrlərini, onun formalaşma şərtlərini və tətbiq olunma qaydalarını müəyyənləşdirir. Avropa inteqrasiya hüququnun xüsusiyyətləri də həmin normalarla müəyyən edilir. Onlar həmçinin inteqrasiyanın forma, məqsəd və əsaslarını da müəyyənləşdirərək, Avropa hüququnun ilkin əsası sayılır. Həmin normaların «əsas normalar» adlanmasının səbəbi məhz bundan ibarətdir.

Əsas Avropa hüquq normaları sırasına həm də insan hüquqlarının qorunmasına dair normalar daxildir. Həmin normalar isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (1950-ci il) təsbit olunmuşdur (bəzən, onu Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası adlandırırlar).

Əsas Avropa hüquq normaları iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüquq normalalarının ümumi iyerarxiyasında) ən yuxarı və başlıca yer tutur. Bu səbəbdən onlar törəmə və əlavə hüquq normalalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Əgər törəmə və əlavə Avropa hüquq normaları ilə əsas Avropa hüquq normaları arasında kolliziya (ziddiyyət) yaranarsa, onda üstünlük əsas Avropa hüquq normalalarına verilir, yəni əsas Avropa hüquq normaları tətbiq olunur. Bir sözlə, törəmə və əlavə Avropa hüquq normaları əsas Avropa hüquq normalalarına

zidd olmamalıdır. Buna görə əsas Avropa hüquq normalarına həm də birinci dərəcəli hüquq normaları deyilir. Həmin normaların məcmusu isə «**birinci dərəcəli hüquq**» adlanır.

Birinci dərəcəli hüquq normalarının təsbit olunduğu təsis müqavilələrinə xüsusi mürəkkəb prosedur əsasında yenidən baxılır və onlar dəyişdirilir. Təsis müqavilələrinə dəyişiklik etmək üçün, ilk növbədə, müvafiq hökumətlərarası konfrans çağırılır. Sonra isə dəyişiklik olunan təsis müqaviləsi üzv-dövlətlər tərəfindən yekdilliklə ratifikasiya edilir.

Təsis müqavilələrinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Təsadüfi deyil ki, hüquq elmi (doktrina) və Avropa İttifaqı Məhkəməsi təsis müqavilələrini əhəmiyyətinə görə dövlətlərin əsas qanunu olan Konstitusiyaya ilə müqayisə edərək, ona bərabər tutur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, təsis müqavilələri «**Konstitusiyaya Xartiyası**» kimi qiymətləndirilir.

Əsas Avropa hüquq normaları üzv-dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr yaradır; həm də onlar üzv-dövlətlər üçün məcburidir.

Törəmə Avropa hüquq normaları dedikdə Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən hüquqi cəhətdən məcburi davranış qaydaları kimi qəbul olunan hüquq normaları başa düşülür. Avropa hüquq normalarının bu növü (qrupu) əsas Avropa hüquq normaları əsasında (təsis müqavilələri əsasında) yaradılır. Bu isə o deməkdir ki, onlar əsas Avropa hüquq normalarından törəyir, onların «törəmə hüquq normaları» adlandırılmasının səbəbi də məhz bundan ibarətdir.

Törəmə hüquq normaları Avropa hüquq normalarının əsas massivini təşkil edir; bu normalar həm də Avropa ittifaqının və onun institutlarının öz gündəlik real funksiyasını yerinə yetirməsini təmin edir. Avropa İttifaqının, eləcə də onun institutlarının (orqanlarının) məqsəd və vəzifələri də həmin normalarla təmin olunur.

Törəmə Avropa hüquq normaları Avropa İttifaqı çərçivəsində qüvvəyə malik olub, tətbiq edilir. Şübhəsiz, bu, Avropa İttifaqının məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Törəmə Avropa hüquq normaları həmçinin Avropa İttifaqının səlahiyyətləri həddində tətbiq edilir.

Törəmə Avropa hüquq normalarının **əsas funksiyası** Avropa hüququnun subyektləri arasında, lakin Avropa İttifaqının yurisdiksiyası çərçivəsində yaranan münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir. Onların həm fiziki və hüquqi şəxslər, həm üzv-dövlətlər, həm də Avropa İttifaqının institutları (orqanları) üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Törəmə hüquq normaları bir neçə **xüsusiyyətə** malikdir; həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

- törəmə hüquq normaları milli (dövlətdaxili) hüquq normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir;

- törəmə hüquq normaları milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinə inteqrasiya olunur;

- törəmə hüquq normaları hüquqi müdafiə (yurisdiksiya müdafiəsi) ilə təmin edilir.

Törəmə Avropa hüquq normaları iyerarxiya «nərdivan»ında» (Avropa hüquq normalarının ümumi iyerarxiyasında) əsas hüquq normalarından sonrakı, yəni ikinci yeri tutur. Buna görə də həmin normalar əsas hüquq normalarına uyğun olmalıdır. Bu səbəbdən onlara hüquq ədəbiyyatında həm də ikinci dərəcəli hüquq normaları, həmin normaların məcmusuna isə «**ikinci dərəcəli hüquq**» deyilir.

Əlavə Avropa hüquq normaları dedikdə elə normalar başa düşülür ki, onlar təsis müqavilələrindən və Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən aktlardan başqa, digər aktlarda ifadə olunur. Bu növ (qrup) hüquq normaları törəmə Avropa hüquq normalarını (ikinci dərəcəli Avropa hüquq normalarını) tamamlayaraq onlara əlavələr edir; həmin hüquq normalarının «əlavə hüquq normaları» adlanmasının səbəbi də məhz bundan ibarətdir. Təsadüfi deyil ki, əlavə hüquq normalarına həm də «**komplementar hüquq normaları**» deyilir. «Komplementar» sözü isə fransızca «complementaire» ifadəsindən olub, «əlavə» mənasını ifadə edir.

Elə sahələr vardır ki, onlar Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) həyata keçirdiyi birbaşa tənzimləmədən kənarda qalır. Əlavə hüquq normaları da məhz həmin sahələrdə qüvvədə olub, tətbiq edilir. Belə sahələrdə, adətən, Avropa İttifaqı hüququ tətbiq olunmur.

Əlavə Avropa hüquq normalarına aşağıdakılar aiddir:

- Avropa İttifaqının institutları arasında bağlanan sazişlərdə ifadə olunan hüquq normaları;

- Avropa İttifaqı institutlarının daxili rəqlamentində ifadə olunan hüquq normaları;

- Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsində sadalanan aktlar (göstəriş, təlimat, bəyanat, kommyunike, deklarasiya və s.) sırasına aid edilməyən hüquqi aktlarda təsbit olunan hüquq normaları.

Əlavə Avropa hüquq normaları iyerarxiya «nərdivan»ında üçüncü yeri tutur. Onlara bu səbəbdən «üçüncü dərəcəli hüquq normaları» deyilir; həmin normaların məcmusu isə «**üçüncü dərəcəli hüquq**» adlanır.

Əsas Avropa hüquq normalalarının məcmu halında birləşməsi «**əsas hüquq**» adlanır. Törəmə Avropa hüquq normalalarının məcmusuna «**törəmə hüquq**» deyilir. Əlavə Avropa hüquq normalalarının məcmu halında birləşməsi isə «**əlavə hüquq**» adlanır.

Əsas, törəmə və əlavə hüquq Avropa hüququnun şaquli strukturunu əmələ gətirir. Avropa hüququnun şaquli strukturu məhz onlardan təşkil olunmuşdur.

Beləliklə, Avropa hüququnun şaquli strukturu dedikdə onun əsas, törəmə və əlavə hüquqların vahid halda birləşməsinə əsaslanan daxili quruluşu başa düşülür.

Avropa hüququnun üfüqi strukturu

Avropa hüququ həm də üfüqi struktura malikdir. Avropa hüququnun üfüqi strukturunu müəyyən etmək üçün onun tərkibinə daxil olan əsas elementləri (struktur elementləri) ayırmaq lazımdır. Həmin elementlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ;
- Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ.

Avropa hüququnun tərkibində göstərilən struktur elementlərin ayrılması və fərqləndirilməsi müəyyən əlamətlərə əsaslanır. Başqa sözlə, müəyyən əlamətlər vardır ki, onlarn əsasında Avropa hüququnun tərkibində Avropa İttifaqı inteqrasiya və Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ kimi iki struktur elementi ayırmaq mümkün olur. Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, Avropa hüquq normalalarının **mənbəyi eyni** deyildir. İkinci, Avropa hüquq normaları əsasında müxtəlif məzmunlu hüquq münasibətləri əmələ gəlir; həmin münasibətlərdə iştirak edən **subyektlərin təbiəti bir-birindən fərqlənir**. Üçüncü, Avropa hüquq normalalarının **xarakteri, təyinatı və tətbiq olunma şərtləri eyni deyildir**. Məhz göstərilən üç əlamət imkan verir ki, Avropa hüququnun tərkibində Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ, eləcə də Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ kimi iki struktur element ayrılınsın.

Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ dedikdə Avropa inteqrasiya prosesində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən hüquq normalalarının məcmusu başa düşülür; buraya Avropa İttifaqı hüquq normalalarının hamısı daxildir. Belə ki, bu gün Avropa inteqrasiya prosesi Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) Avropa birliklərinin fəaliyyətini dayandırmış və onların mövcudluğuna son qoymuşdur. Bu səbəbdən müasir dövrdə Avropa inteqrasiya prosesi Avropa birlikləri çərçivəsində həyata keçirilmir. Odur ki, bu gün Avropa inteqrasiya hüququnun iki yerə (Avropa birlikləri inteqrasiya hüququna və Avropa

İttifaqı inteqrasiya hüququna) bölünməsi öz aktuallığını itirmişdir. Məlum olduğu kimi, Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) «vahid Avropa İttifaqı hüququ» terminini işlədir. Buna görə də indiki şəraitdə Avropa hüququnun birinci əsas struktur elementi (tərkib hissəsi) Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ sayılır.

Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ Avropa hüququnun ikinci əsas struktur elementi (tərkib hissəsi) hesab edilir. Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ dedikdə Avropa İttifaqında əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür; həmin normaların əsas təyinat və məqsədi insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Onlar Avropa İttifaqında insan və vətəndaşların hüquqi vəziyyətinin əsaslarını təsbit edir.

Avropa insan haqlarının qorunması hüququna daxil olan hüquq normalarının hansı sənədlərdə ifadə edilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar, əsasən, iki sənəddə öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərdən biri, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, **İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasıdır** (1950-ci il). Avropa İttifaqı həmin sənədi öz hüquq sistemində resepsiya (qəbul) etmişdir. İkinci sənəd isə **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** (2000-ci il) hesab edilir.

Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ, habelə Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ məcmu halında birləşərək Avropa hüququnun üfüqi strukturunu əmələ gətirir; Avropa hüququnun üfüqi strukturu məhz onlardan təşkil olunmuşdur.

Beləliklə, **Avropa hüququnun** üfüqi strukturu dedikdə onun Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ ilə Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququnun birləşməsinə əsaslanan daxili quruluşu başa düşülür.

SUAL 2

Avropa hüququ daxilən ayrı-ayrı elementlərdən ibarətdir. Belə ki, o, müxtəlif, çoxsaylı hüquq normalarından təşkil olunmuşdur. Avropa hüququnun təşkil olduğu hüquq normaları hüquq institutlarında, hüquq institutları yarım sahələrdə, yarım sahələr də, öz növbəsində, ayrı-ayrı müstəqil hüquq sahələrində qaydaya salınmış şəkildə, müəyyən ardıcılıqla birləşir. Deməli, Avropa hüququ bütövlükdə müvafiq hüquq normalarından, hüquq institutlarından, yarım sahələrdən və müstəqil hüquq sahələrindən ibarətdir. Başqa sözlə, Avropa hüququ müstəqil hüquq sahələrinə, sahələr yanmsahələrə, yarım sahələr hüquq institutlarına, hüquq institutları isə hüquq normalarına bölünür. Hüquq normaları, hüquq institutları, yanmsahələr və müstəqil hüquq sahələri Avropa hüququnun elementləridir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa hüququnun ayrı-ayrı elementləri arasında daxilən qarşılıqlı dialektik əlaqə və bağlılıq vardır.

Avropa hüququnun sistemi dedikdə onun daxilən təşkil olduğunu ayr-ayn elementlər, eləcə də həmin elementlər arasında mövcud olan qarşılıqlı dialektik əlaqə və bağlılıq başa düşülür.

«Avropa hüququnun sistemi» anlayışını «Avropa hüquq sistemi» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Avropa hüququnun sistemi dedikdə onun ibarət olduğu ayrı-ayrı hüquq normalarının müəyyən ardıcılıqla düzlənməsi (yerləşməsi) başa düşülür. Avropa hüquq sisteminə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq sistemi dedikdə dünyada tanınan iki hüquq sistemi (milli hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq sistemi) ilə yanaşı (paralel) mövcud olan ayrıca xüsusi müstəqil hüquq sistemi başa düşülür. Başqa sözlə, Avropa hüququ dünyada mövcud olan iki hüquq sisteminə münasibətdə müstəqil hüquq sistemi sayılır.

Avropa hüququnun sistemi haqqında danışarkən, deməliyik ki, o, iki hissəyə bölünür. Belə ki, onun təşkil olduğu hüquq normaları iki hissədə qruplaşır:

- ümumi hissə;
- xüsusi hissə.

Avropa hüququnun ümumi hissəsi

Avropa hüququnun ümumi hissəsi dedikdə ümumi xarakterə malik olan məsələləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Onlar ümumi əhəmiyyətə malik olan normalardır. Buna görə də Avropa hüququnun ümumi hissəsinə daxil olan normalar ayrı-ayrı konkret məsələləri, yəni Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ilə nizamlanan müxtəlif münasibətləri tənzimləməkdən ötrü istifadə oluna bilər.

Avropa hüququnun ümumi hissəsinə daxil olan normalar ayrı-ayrı hüquq institutlarında qruplaşır. **Avropa hüquq subyektliyi** onlar arasında ən böyük institut sayılır; bu institut Avropa hüquq subyektlərinin dairəsini müəyyənləşdirən, onların hüquq və vəzifələrini tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir.

İnstitusional hüquq institutu da Avropa hüququnun ümumi hissəsinə aid olan institutlardan biridir; həmin institutun Avropa İttifaqının institusional (təşkilati) strukturunun müəyyənləşdirilməsinə həsr olunan normalarının rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Mübahisələrin həlli hüquq institutu Avropa hüququnun ümumi hissəsinin digər institutu sayılır; bu institut Avropa İttifaqı çərçivəsində mübahisələrin həlli mexanizmini müəyyənləşdirir.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu da Avropa hüququnun ümumi hissəsinin institutu sayılmalıdır; bu institut özündə Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan məsuliyyət münasibətlərinə aid normaları birləşdirir; həmin normalar isə Avropa hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin (məsələn, ticarət, maliyyə, əqli mülkiyyət, bank və digər münasibətlərin) bütün sahələrində hüquq qaydasının qorunmasını təmin edir.

Beləliklə, Avropa hüququnun ümumi hissəsi aşağıda göstərilən əsas hüquq institutundan ibarətdir:

- Avropa hüquq subyektliyi institutu;
- institusional hüquq institutu;
- mübahisələrin həlli hüquq institutu;
- hüquq məsuliyyəti institutu və s.

Avropa hüququnun xüsusi hissəsi

Dünyada mövcud olan hər bir hüquq sisteminin xüsusi hissəsi olmalıdır. Bu sözləri müstəqil hüquq sistemlərindən biri kimi tanınan Avropa hüququ haqqında da söyləmək olar. Belə ki, Avropa hüququ nəinki ümumi, həmçinin xüsusi hissəyə malikdir.

Avropa hüququnun xüsusi hissəsi dedikdə ayrı-ayrı konkret münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Ümumi hissədən fərqli olaraq, Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ayrı-ayrı konkret növ ictimai münasibətləri (məsələn, ticarət, gömrük, nəqliyyat, maliyyə və s. münasibətləri) tənzimləyir. Bıma görə də Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ümumi məsələləri (ümumi münasibətləri) tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmir; Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ümumi məsələləri tənzimləyən ümumi hüquq normalarından ibarət deyildir. Əksinə, sözügedən hissə xüsusi xarakterli hüquq

normalarından (xüsusi hüquq normalarından) təşkil olunmuşdur; bu normalar isə ayrı-ayrı müstəqil hüquq sahəsində birləşir, qruplaşır; onlara Avropa hüququnun sahələri və ya Avropa İttifaqı hüququnun sahələri deyilir. Deməli, Avropa hüququnun (Avropa İttifaqı hüququnun) xüsusi hissəsi ayrı-ayrı sahələrdən ibarətdir. Məhz bu səbəbdən də, biz, «Avropa hüququnun xüsusi hissəsi»nin əvəzinə «Avropa hüququnun sahələri» ifadəsini işlətsək, yanılmarıq.

Avropa hüququ aşağıdakı **sahələrə** (müstəqil hüquq sahələrinə) bölünür:

- Avropa gömrük hüququ;
- Avropa ticarət hüququ;
- Avropa maliyyə hüququ;
- Avropa bank hüququ;
- Avropa vergi hüququ;
- Avropa büdcə hüququ;
- Avropa sosial hüququ;
- Avropa ekologiya hüququ;
- Avropa əqli mülkiyyət hüququ;
- Avropa nəqliyyat hüququ;
- Avropa insan hüquqları hüququ;
- Avropa rəqabət hüququ;
- Avropa korporativ hüququ;
- Avropa cinayət hüququ;
- Avropa daxili bazar hüququ;
- Avropa enerji hüququ;
- Avropa əmək hüququ;
- Avropa aqrar hüququ;
- Avropa sığorta hüququ və s.

Avropa hüququnun sahələrindən hər birinin ayrıca, özünəxas nizamasalma (tənzimləmə) predmeti vardır. Məsələn, Avropa ticarət hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetinə Avropa İttifaqında yaranan ticarət münasibətləri daxildir; Avropa vergi hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmeti Avropa İttifaqında yaranan vergi münasibətlərindən ibarətdir; Avropa nəqliyyat hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini Avropa İttifaqında yaranan nəqliyyat-daşıma münasibətləri təşkil edir və sair.

SUAL 3

Avropa hüququnun bütün mənbələri bir-biri ilə qarşılıqlı dialektik əlaqədə olub, sistem halında birləşmişdir; onun, yəni Avropa hüququnun mənbələri sisteminin əsasını isə **iyerarxiya prinsipi** təşkil edir. Buna görə də Avropa hüququnun mənbələrinin sistemini bir növ iyerarxiya «nərdivan»ına oxşatmaq və bənzətmək mümkündür. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında) tutduğu yerə görə Avropa hüququnun mənbələrinin hüquqi qüvvəsi müəyyən edilir. Başqa sözlə, Avropa hüququnun mənbələrinin hüquqi qüvvəsi onların iyerarxiya «nərdivan»ında tutduğu yerlə müəyyən olunur. Belə ki, iyerarxiya «nərdivan»ında yuxarı yerdə duran mənbə növü daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun şaquli struktura üç növ hüquqdan (hüquq normalarından) təşkil olunmuşdur:

- əsas hüquq (birinci hüquq);
- törəmə hüquq (ikinci hüquq);
- əlavə hüquq (üçüncü hüquq).

Əsas hüququn mənbəyi iyerarxiya «nərdivan»ında birinci yer tutur və buna görə də onun ən yüksək hüquqi qüvvəsi vardır. Əsas hüququn mənbəyi, dövlətlərin əsas qanunu sayılan konstitusiya kimi, Avropa hüququnun normativ bazası, təməli və özəyi sayılır. Təsadüfi deyil ki, əsas hüququn mənbəyi Avropa İttifaqının, eləcə onun orqanlarının (institutlarının) statusunu müəyyənləşdirir. Əsas hüququn mənbəyi dedikdə isə təsis aktları (təsis müqavilələri) başa düşülür.

İyerarxiya «nərdivan»ında sonrakı yeri **törəmə hüququn mənbəyi** tutur. Törəmə hüququn mənbəyi dedikdə Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən normativ aktlar başa düşülür. Törəmə hüququn mənbəyi öz hüquqi qüvvəsinə görə əsas hüququn mənbəyinə uyğun olmalıdır; əgər uyğun olmazsa, o, öz hüquqi qüvvəsini itirir və ləğv edilir.

Əsas və törəmə hüququn mənbələri **normativ hüquqi aktlar** adlanır. Əsas hüququn mənbəyi, qeyd etdiyimiz kimi, təsis aktları (təsis müqavilələri), törəmə hüququn mənbəyi isə Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları olduğu üçün normativ hüquqi aktlar iki yerə bölünür:

- təsis aktları (təsis müqavilələri);
- Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları.

Əlavə hüquq da, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun strukturuna daxildir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, üçüncü şəxslər

üçün hüquqi nəticəyə səbəb olduqda **əlavə hüquqa daxil olan aktlar** Avropa hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Həmin aktlar həm də, eyni zamanda, hüquq normalarını təfsir etməkdən ötrü Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən istifadə oluna bilər.

İyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında) **hüququn ümumi prinsiplərinin** tutduğu yerə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu, alimlər arasında mübahisə doğuran məsələdir. Bəzi müəlliflər onlara öz hüquqi qüvvəsinə və əhəmiyyətinə görə təsis müqavilələri ilə eyni yer verirlər. Digər alimlər isə göstərirlər ki, hüququn ümumi prinsipləri iyerarxiya «nərdivan»ında ən yuxarı (birinci) yer tutur. Söylənilən bu fikir hüquq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Biz də həmin fikrin, inandırıcı və həqiqətə uyğun olmasını zənn edirik. Doğrudan da, hüququn bütün mənbə növləri hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Ona görə ki, hüququn ümumi prinsipləri bütövlükdə hüququn ictimai mahiyyətini və sosial istiqamətini xarakterizə edən (müəyyən-ləşdirən) əsas ideyalar olub, rəhbər başlanğıclar sayılır.

Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir; həmin məhkəmələr təsis müqavilələrini təfsir etməklə, bundan faktiki olaraq yeni hüquq normaları yaradır. Bu yolla Avropa İttifaqı məhkəmələri əsas hüququ (təsis müqavilələrini) inkişaf etdirirlər. Bu səbəbdən iyerarxiya «nərdivan»ında Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları təsis müqavilələri ilə eyni yer tutur.

Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri olan **beynəlxalq müqavilələrə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilər; həmin müqavilələr, təbii ki, təsis müqavilələrinə zidd olmamalıdır. Buna görə də iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında) onlar təsis müqavilələrindən sonrakı yeri tutur.

Beləliklə, Avropa hüququnun mənbələrinin iyerarxiya prinsipinə əsaslanan **sistemini**, yəni iyerarxiya «nərdivan»ını (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasını) aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

- hüququn ümumi prinsipləri;
- təsis müqavilələri;
- Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları;
- beynəlxalq müqavilələr;
- Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları.

Təsis müqavilələri

Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri normativ hüquqi aktlar sayılır. Avropa hüququnun mənbəyi kimi **normativ hüquqi aktlar** dedikdə, əsasən, təsis müqavilələri başa düşülür. Onlara həm də təsis aktları və ya təsis sənədləri deyilir. Təsis aktları (sənədləri) Avropa hüququnun, mübahisəsiz olaraq, demək olar ki, ən vacib və mühüm mənbə növü sayılır. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, Avropa İttifaqı təsis aktları əsasında yaradılmışdır. Avropa İttifaqı həm də təsis aktları (sənədləri) əsasında fəaliyyət göstərir, öz funksiyasını yerinə yetirir. Təsadüfi deyil ki, təsis aktları (sənədləri) Avropa İttifaqının hüquqi bazası (əzası) sayılır. Hətta Avropa İttifaqının təsis aktları (təsis sənədləri) konstitusion funksiyasını yerinə yetirir. Unutmaq olmaz ki, məzmununa və əhəmiyyətinə görə təsis aktları Avropa İttifaqının əsas qanunu - «konstitusiyası» hesab edilir. Çox vaxt Avropa İttifaqının təsis aktları (sənədləri) milli dövlətlərin konstitusiyaları ilə müqayisə olunaraq onlara oxşadılır. Nəzərə alınmalıdır ki, istənilən dövlətin təsis aktı (sənədi) rolunda onun əsas qanunu sayılan konstitusiya çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, Lissabon Müqaviləsi, yəni Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (2007-ci il) qüvvəyə minənə qədər (01. 12.2009- cu il) üç təsis aktı qüvvədə olmuş və həmin aktlar bunlardan ibarət idi:

- Avropa Atom Enerji Birləşməsinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə (Roma, 1957-ci il);
- Avropa Birləşməsinin Təsis Müqaviləsi (Roma, 1957-ci il);
- Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il, Maastrixt).

Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) qüvvəyə mindiyi andan iki yeni (transformasiya olunmuş) akt tətbiq olunmağa başladı. Həmin aktlardan biri **Avropa İttifaqına dair Müqavilə** adlanır. Avropa İttifaqına dair Müqavilə nəinki öz adını, həmçinin təyinatını saxlamışdır. İkinci təsis aktı isə **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə** adlanır. Lissabon Müqaviləsinə (2007-ci il) görə, adətən hər iki müqavilə hal-hazırda, bugünkü Avropa İttifaqının hüquqi əzası sayılır; onları yenilənmiş müasir Avropa İttifaqının «Konstitusion Xartiyası» hesab etsək, yanılmazdır. Həmin sənəd (Lissabon Müqaviləsi) qüvvəyə minməklə əvvəllər mövcud olan təsis aktlarını əvəz edərək onları dəyişdirir, tamamlayır (əlavələr edir) və transformasiya prosesini həyata keçirir.

Təsis aktları öz hüquqi təbiətinə görə beynəlxalq müqavilə sayılır. Belə ki, bildiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilələr müvafiq qayda və prosedurlara əməl olunmaqla bağlanılır; təsis aktları qəbul olunduğu hallarda da həmin qayda və prosedurların gözlənilməsi tələb edilir.

Birinci, beynəlxalq müqavilə dövlətlər arasında müvafiq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəticəsində bağlanır. Təsis aktlarına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar Avropa İttifaqının təsisçiləri olan **üzv-dövlətlərin əməkdaşlığı nəticəsində** bağlanmışdır.

İkinci, beynəlxalq müqavilə onu bağlayan, yəni beynəlxalq müqavilənin - bağlanmasında iştirak edən tərəflər - dövlətlər tərəfindən imzalanır. Təsis aktları Avropa İttifaqının üzvü olan **dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən lazımi qaydada imzalanmışdır**.

Üçüncü, beynəlxalq müqavilə onu bağlayan dövlətlər tərəfindən nəzərdə tutulan prosedura ratifikasiya olunmalıdır; məhz ratifikasiya olunduğu andan beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minir. Ratifikasiya olunma proseduru isə milli qanunvericiliklə müəyyən edilir. Təsis aktları da milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan prosedur əsasında **üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuş və qüvvəyə minmişdir**.

Dördüncü, beynəlxalq müqavilə onu bağlayan tərəflər – dövlətlər üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir. Təsis aktları da **üzv-dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr yaratmışdır**. Elə buradaca qeyd etməliyik İd, təsis aktlara bilavasitə nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin Avropa İttifaqının institutları (orqanları) və üzv-dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan fiziki və hüquqi şəxslər üçün müvafiq hüquq və vəzifələr yaradır. Bu cəhət təsis aktlarının başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti sayılır.

Təsis aktlarının beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunması Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən də təsdiq edilmişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi təsis aktlarının əhəmiyyətini qiymətləndirərək, hələ 1991-si ildə göstərmişdir ki, onlar beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunmuşdur. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də qeyd edilir ki, təsis aktları beynəlxalq müqavilədən başqa ayrı bir şey deyildir.

Beləliklə, bağlanma proseduru və qüvvəyə minmə qaydası baxımından, təsis aktları beynəlxalq müqavilə sayılır. Bu səbəbdən təsis aktlarının ibarət olduğu hüquq normaları bilavasitə beynəlxalq hüquq normaları hesab edilir. Həmin normalar iki əsas cəhətlə xarakterizə olunur. Birinci, təsis aktlarının normaları **üzv-dövlətlərin qarşılıqlı iradə ifadəsi (qarşılıqlı razılaşma)** əsasında yaradılır; həmin dövlətlər isə beynəlxalq hüququn suveren subyektləridir.

İkinci, təsis aktlarının hüquq normaları **Avropa hüququnun istənilən digər normalarına münasibətdə ən yüksək hüquqi qüvvəyə** malikdir. Bu onunla izah edilir ki, təsis aktları, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun mənbələri

iyerarxiyasında (iyerarxiya «nərdivan»ında») yuxarı yer tutur, necə deyərlər, yüksək pillədə durur.

Təsis aktlarının Avropa hüququnun vacib mənbə növü kimi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Belə ki, təsis aktlarında nəzərdə tutulan hüquq normaları ilə aşağıdakılar müəyyən edilir:

- Avropa İttifaqının məqsədi;
- Avropa İttifaqının fəaliyyət prinsipləri;
- Avropa İttifaqının vəzifələri;
- Avropa İttifaqının səlahiyyətinə daxil olan məsələlər (Avropa İttifaqının yurisdiksiyası);
- Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) yaradılma qaydaları;
- Avropa İttifaqı institutlarının öz funksiyasını yerinə yetirmə və fəaliyyət göstərmə qaydaları;
- Avropa İttifaqında üzvlüyün həyata keçirilmə şərtləri və s.

Təsis aktlarının əhəmiyyəti həmçinin bundan ibarətdir ki, onlar Avropa hüququnun əsas parametrlərini və xüsusiyyətlərini, Avropa hüququnun tətbiq olunma qayda, və şərtlərini müəyyən edir. Xüsusən də Avropa hüququnun formalaşmasında təsis aktları vacib rol oynamışdır. Təsis aktlarının əhəmiyyəti həm də bununla müəyyən olunur ki, onlar Avropa inteqrasiyasının mahiyyət və istiqamətini təyin edir.

Avropa İttifaqının təsis aktları, əslində, suveren dövlətlər arasındakı beynəlxalq müqavilə formasında razılaşma deməkdir. Nəzərə almalıyıq ki, istənilən beynəlxalq müqavilə onu bağlayan suveren dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir. Lakin Avropa İttifaqının beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunmuş təsis aktlarını əsas və başlıca məqsədi üzv-dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirməkdən ibarət deyil. Onlar, əsasən və başlıca olaraq, Avropa İttifaqı yaratmaq məqsədinə xidmət edir; Avropa İttifaqı isə dünyada bənzəri olmayan mürəkkəb inteqrasiya qurumudur. Təsis aktlarını imzalamaqla üzv-dövlətlər öz suveren hüquqlarının bir hissəsini həmin quruma vermiş olurlar.

Təsis aktlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, onlar **birbaşa qüvvəsi olan sənədlərdir**. Belə ki, təsis müqavilələri milli implementasiya aktları qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, hüquqi qüvvəyə malikdir. Başqa sözlə, təsis aktlarının birbaşa qüvvəyə malik olması üçün sonradan milli orqanlar tərəfindən implementasiya prosedurunun həyata keçirilməsi tələb olunmur. Lakin, birbaşa qüvvəyə malik olması üçün təsis aktları tələb olunan zəruri şərtlərə cavab verməlidir. Həmin şərtlər isə Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: birinci, təsis aktlarının normaları kifayət dərəcədə **dəqiq**

olmalıdır; ikinci, təsis aktlarının normaları kifayət dərəcədə **aydın olmalıdır**; üçün-cü, təsis aktlarının normaları **şərtsiz xarakterə malik olmalıdır** (əgər təsis aktlarının normalarında nəzərdə tutulan hüquqların realizə olunması müstəqil orqanların qərarlarından asılı olmazsa, bu, həmin normaların şərtsiz xarakterə malik olması deməkdir).

Təsis aktları həm də **üstün hüquqi qüvvəyə** malikdir. Buna görə də Avropa hüququnun digər normalarının hamısı onlarda ifadə edilmiş göstərişlərə uyğun olmalıdır. Avropa İttifaqının institutları (orqanları), hər şeydən əvvəl, Komissiya və Məhkəmə təsis aktları ilə digər normativ hüquqi aktlar arasında kolliziyanın (ziddiyyətin) olmamasını təmin etməlidir, bu işə, necə deyərlər, nəzarət etməli, göz yetirməlidir. Əgər belə kolliziya (ziddiyyət) mövcud olarsa, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə müvafiq aktın ləğv olunması barədə iddia qaldırılır.

Bir daha təkrar edərək göstərir ki, hal-hazırda təsis aktları dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- Avropa İttifaqına dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaksiyasında);
- Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi qəbul edildikdən sonra).

Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) qüvvəyə mindiyi andan (2009-cu il) sözügedən Avropa İttifaqına dair Müqavilə və Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə **«yeniləşmiş Avropa İttifaqı»nın hüquqi əsası** sayılır; həm də qeyd etməliyik ki, hər iki müqavilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Həmin müqavilələr Avropa İttifaqının strukturuna, eləcə də Avropa İttifaqının öz funksiyasını yerinə yetirmə mexanizminə bir sıra vacib və mühüm dəyişildik edir. Bu səbəbdən onlar **yeni təsis aktları (müqavilələri)** adlanır.

Qeyd etdiyimiz kimi, yeniləşmiş Avropa İttifaqı Avropa Birliyinin hüquqi varisi olub, onu əvəz edir. Buna görə də Lissabon Müqaviləsinin (2007-ci il) qüvvəyə mindiyi ana qədər qəbul edilmiş bütün normativ hüquqi aktlar, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları, habelə Avropa İttifaqının bağladığı beynəlxalq müqavilələr yeniləşmiş Avropa İttifaqı çərçivəsində öz hüquqi qüvvəsini saxlayır.

Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları

Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən normativ aktlar Avropa hüququnun digər mənbə növü sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı müvafiq institutlara (orqanlara) malikdir və sistem halında birləşən həmin institutların (orqanların) öz səlahiyyətləri çərçivəsində bilavasitə məcburi normativ

hüquqi aktlar qəbul etmək hüququ vardır. Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) bilavasitə qəbul etdikləri aktlar Avropa hüququnun mənbəyi sayılır; belə aktların məcmusuna **törəmə (ikinci) hüquq** da deyilir. Ona görə ki, törəmə (ikinci) hüquqa daxil olan normalar birinci hüququn (təsis aktlarının) ifadə etdiyi hüquqi göstərişlərin bazası əsasında formulə olunur. Məhz həmin normalar Avropa hüququnun əsas massivini təşkil edir. Başqa sözlə, Avropa inteqrasiya prosesi ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları, əsasən, törəmə (ikinci) hüquqda - Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) normativ hüquqi aktlarında cəmlənmiş, ifadə edilmişdir.

Törəmə (ikinci) hüquq aktları Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsində sadalanır. Onları aşağıda göstərilən **iki növə (qrupa)** bölmək olar:

- normativ hüquqi aktlar;
- qeyri-normativ hüquqi aktlar.

Normativ hüquqi aktların məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Belə aktlara aşağıdakılar aiddir:

- rəqlament;
- direktiv;
- qərar.

Rəqlament dedikdə ümumi xarakterə malik olan normativ hüquqi akt başa düşülür. Belə ki, o, özündə fərdi deyil, ümumi xarakterli davranış qaydalarını müəyyən edir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsində deyilir ki, rəqlament ümumi tətbiq üçün nəzərdə tutulan aktdır. Məhz **ümumi tətbiqedilmə xüsusiyyətinə malik olması** rəqlamenti xarakterizə edən birinci əlamətdir. Göstərilən əlamətin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, rəqlament Avropa İttifaqının bütün ərazisində tətbiq edilir. Başqa sözlə, rəqlament bütün üzv-dövlətlərin hakimiyyət və məhkəmə strukturları tərəfindən tətbiq olunur. Ona görə ki, rəqlamentin hüquqi qüvvəsi Avropa İttifaqının bütün ərazisinə şamil edilir. Nəzərə alınmalıdır ki, rəqlament müvafiq hüquq normalarının Avropa İttifaqının bütün ərazisində eyni cür (vahid qaydada) tətbiq olunmasını təmin edən aktdır.

İkinci, rəqlament belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, o, **birbaşa qüvvəsi olan normativ hüquqi aktdır**. Belə ki, rəqlament hər bir üzv- dövlətdə avtomatik olaraq qüvvəyə minir və milli implementasiya (transformasiya) və ya ratifikasiya proseduru tələb etmir. Rəqlament üzv-dövlətlərin onu qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq, bütün üzv-dövlətlərin hakimiyyət və məhkəmə strukturları tərəfindən bilavasitə tətbiq olunmalıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi müəyyənləşdirmişdir ki, üzv-dövlətlər tərəfindən rəqlamentin özlərinin milli hüquq sis-

temlərinə (daxili qanunvericiliyə) şamil olunması barədə hər hansı aktın qəbul edilməsi hüquqaziddir.

Reqlament «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni» adlı mətbu nəşrdə (rəsmi mətbuat orqanında) dərc edilməlidir; ona «Jurnal-official» deyilir. Reqlamentin qüvvəyə minməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onun qüvvəyə mindiyi vaxt həmin sənədin özündə göstərilir; göstərilmədikdə isə o, dərc olunduğu andan 20 gün sonra qüvvəyə minir. Qüvvəyə mindiyi andan reqlament avtomatik surətdə üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq sistemlərinin tərkib hissəsi olur.

Beləliklə, **reqlament** dedikdə Avropa İttifaqının elə normativ hüquqi aktı başa düşülür ki, o, Avropa İttifaqının bütün ərazisində məcburi və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. O, Avropa İttifaqı hüquq yaradıcılığının əsas formalarından biri sayılır.

Avropa İttifaqı hüquqyaradıcılığının ikinci əsas forması **direktiv** hesab edilir. Direktiv və reqlament arasında bir sıra oxşar cəhət mövcuddur. Birinci, reqlament kimi, direktiv də **normativ hüquqi aktdır**. Belə ki, direktiv ümumi xarakterli davranış qaydaları müəyyən edir. İkinci, reqlament kimi, direktiv də **məcburi hüquqi qüvvəsi olan aktdır**, onun icra edilməsi məcburidir. Həm də qeyd etməliyik ki, direktiv, adətən, Avropa İttifaqının bütün ərazisində hər bir üzv-dövlət üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Unutmaq olmaz ki, praktikada direktivlərin böyük əksəriyyəti bütün üzv-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi olan sənəd kimi qəbul edilir.

Bununla yanaşı, reqlament və direktiv arasında fərqli cəhətlər də mövcuddur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, direktiv reqlamentdən mühüm dərəcədə fərqlənir. Direktivi reqlamentdən fərqləndirən birinci cəhət bundan ibarətdir ki, direktivin köməyi ilə milli hüquqların harmonizasiyası (və ya yaxınlaşdırılması) həyata keçirilir, yəni ictimai həyatın bu və ya digər sahəsində hüquqi tənzimləmənin ümumi əsasları daxil edilir. Deməli, direktiv milli hüquqların harmonizasiyasının həyata keçirilməsinə kömək edən və imkan verən hüquqi aktdır. Unutmaq olmaz ki, milli hüquqların harmonizasiyasının həyata keçirilməsi sferasında direktivdən xüsusilə geniş səviyyədə istifadə olunur. Bu yolla müxtəlif üzv-dövlətlərin milli hüquqları arasında mövcud olan kolliziya (ziddiyyət, toqquşma) aradan qaldırılır.

İkinci, reqlamentdən fərqli olaraq, direktiv, adətən, öz milli hüquqlarını direktivə uyğunlaşdırmağa borclu olan üzv-dövlətlərə ünvanlanır.¹ Bu, direktivi reqlamentdən fərqləndirməyə imkan verən başlıca spesifikasiyadır. Deməli, direktiv ayn-ayn üzv-dövlətlərə ünvanlanan hüquqi aktdır. Bununla yanaşı, direktiv həm də bütün üzv-dövlətlərə ünvanlana bilər; belə halda, direktiv «Avropa

İttifaqının Rəsmi Bülleteni» kimi mətbu orqanında məcburi olaraq dərc edilməlidir. Ayn-ayn üzv-dövlətlərə ünvanlandıqda isə direktivin notifikasiya olunması (latınca «notifico» - nəzərə çatdırmaq, məlumatlandırmaq, tanış etmək)² kifayətdir.

Üçüncü, rəqlamentdən fərqli olaraq, direktiv birbaşa qüvvəsi olmayan hüquqi aktdır. Belə ki, direktiv üzv-dövlətlərdə avtomatik surətdə qüvvəyə minmir. Direktiv o halda qüvvəyə minir ki, direktivin həyata keçirilməsi üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə o, milli hüquq sistemlərinə daxil edilsin. Məhz həmin müddətin keçməsi (ötməsi) anından direktiv qüvvəyə minir. Elə bu andan da direktivin nəzərdə tutduğu hüquq və vəzifələr hüquqi əhəmiyyət (məna) kəsb edir.

Dördüncü, rəqlamentdən fərqli olaraq, adətən, direktiv iiumumən tətbiq edilmir. Belə ki, direktivin hüquqi qüvvəsi, bir qayda olaraq, Avropa İttifaqının bütün ərazisinə şamil edilmir.

Beşinci, rəqlamentindən fərqli olaraq, direktiv kimi hüquqi aktda elə məqsəd və nəticə göstərilir ki, həmin akt tətbiq edildikdə onlara (məqsəd və nəticəyə) nail olunur. Üzv-dövlət bunu, yəni məqsəd və nəticələrə nail olmağı təmin etməlidir və bu, üzv-dövlətin üzərinə düşən öhdəlikdir; həm də məqsəd və nəticəyə müəyyən edilmiş müddətdə nail olunmalıdır. Məqsəd və nəticəyə nail olmağın mexanizm və prosedurlarını milli hakimiyyət orqanlarının özləri sərbəst şəkildə müəyyənləşdirirlər.

Beləliklə, direktiv dedikdə elə bir normativ hüquqi akt başa düşülür ki, həmin akt üzv-dövlətin üzərinə qarşıya qoyulan məqsədə (nəticəyə) nail olunmasını təmin etmək öhdəliyi qoyur, milli hüquq sistemlərinə daxil edildiyi andan qüvvəyə minir və milli hüquqların harraonizasiyasmm həyata keçirilməsinə kömək edir.

Qərar dedikdə fərqi xarakterli elə hüquqi akt başa düşülür ki, həmin akt yalnız aid olduğu və ünvanlandığı subyektlər (Avropa hüquq subyektləri) üçün, məcburidir. Qərar həm üzv-dövlətlərə, həm Avropa İttifaqının ayn-ayrı institutlarına, həm də fiziki və hüquqi şəxslərə ünvanlana, aid ola bilər. Subyektlər qərarda ifadə edilən müvafiq göstərişi icra etməlidirlər. Bundan ötrü qərar notifikasiya olunmalıdır, yəni aid olduğu və ünvanlandığı subyektlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Deməli, direktiv kimi, qərar da notifikasiya olunur.

Qərar bir sıra cəhətə görə rəqlamentdən fərqlənir. Ən əsas fərqləndirici cəhət bundan ibarətdir ki, o, fərqi xarakterli aktdır. Belə ki, qərar ümumi deyil, fərqi xarakterli davranış qaydaları müəyyənləşdirir. Ondan xüsusən də hüquqtətbiqetmə aktı kimi istifadə edilir.

Reqlament kimi, qərar da birbaşa qüvvəsi olan hüquqi aktdır. Belə ki, qərarın qüvvəyə minməsi üçün milli implementasiya tələb edilmir. Məsələ burasındadır ki, o, aid olduğu və ünvanlandığı üzv-dövlətdə avtomatik olaraq hüquqi qüvvəyə minir və onun milli hüququnun tərkib hissəsinə çevrilir.

Qeyri-normativ hüquqi aktlar dedikdə məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan aktlar başa düşülür. Belə aktlara aşağıdakılar aiddir:

- tövsiyə;
- rəy.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsinə uyğun olaraq, tövsiyə və rəy kimi növlərdə hüquqi sənədlər də qəbul oluna bilər. Tövsiyə dedikdə məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan, lakin hüquqi əhəmiyyət (məna) kəsb edən hüquqi sənəd başa düşülür. Milli məhkəmə orqanları onu nəzərə almalıdır.

Rəy dedikdə Avropa İttifaqı çərçivəsində normativ hüquqi aktlar qəbul edilən zaman məsləhət orqanları tərəfindən qabaqcadan tərtib olunan.

Avropa İttifaqının institutları, xüsusən də reqlament növündə akt qəbul edilərkən, müvafiq məsləhət orqanlarından qabaqcadan rəy almalıdırlar. Məsələn, iqtisadi və sosial əməkdaşlıq məsələsinə dair Avropa İttifaqının müvafiq institutu reqlament qəbul edən zaman İqtisadi və Sosial Komitədən qabaqcadan rəy almalıdır; regional siyasətin həyata keçirilməsi məsələsinə aid normativ akt qəbul edilərkən Regionlar Komitəsindən rəy alınmalıdır və s.

Qeyd etməliyik ki, müvafiq məsləhət orqanından rəy almaq Avropa İttifaqı üçün məcburi deyil. Lakin, buna baxmayaraq, rəy alınmaması müəyyən hallarda arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, müəyyən hüquqi aktların qəbul edilməsi qabaqcadan rəy alınmaması tələb edir. Əgər rəy alınmazsa, bu, qəbul edilmiş normativ hüquqi aktın ləğv edilməsinə səbəb ola bilər.

Tövsiyə kimi, rəy də normativ hüquqi akt sayılmır. Bu səbəbdən rəyin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Lakin, nəzərə alınmayıq ki, rəy almaq hüquqi əhəmiyyəti (mənası) olan prosedurdur.

Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri

Avropa hüququnun əsas mənbə növlərindən biri də, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hüququn ümumi prinsipləridir.

Avropa hüququnun mənbələrini aşağıda göstərilən iki növə bölmək olar:

- yazılı hüquq (yazılı mənbə);
- qeyri-yazılı hüquq (qeyri-yazılı mənbə).

Avropa hüququnun mənbəyi kimi yazılı hüquq dedikdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan hər hansı orqan tərəfindən yaradılan hüquq başa düşülür; ona Avropa İttifaqının yazılı hüququ və ya yazılı mənbə deyilir. Avropa İttifaqının yazılı hüququ dedikdə üzv-dövlətlər və Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən yaradılan hüquq başa düşülür. Üzv-dövlətlər tərəfindən yaradılan yazılı hüquq, əsasən, təsis müqavilələri ilə əhatə olunur.

Avropa hüququnun mənbəyi kimi qeyri-yazılı hüquq dedikdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan orqan tərəfindən yaradılmayan hüquq başa düşülür; ona Avropa İttifaqının qeyri-yazılı hüququ deyilir.

Avropa İttifaqının qeyri-yazılı hüququ, yəni qeyri-yazılı mənbə hüququn ümumi prinsiplərindən ibarətdir. Söhbət Avropa İttifaqı hüququ sadəcə olaraq, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərindən gedir; onlara həm də Avropa İttifaqı hüququnun əsas prinsipləri deyilir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa hüququnun ümumi prinsiplərini Avropa hüququnun mənbələri sırasına aid edir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmçinin Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsiplərini işləyib hazırlamış və müəyyən etmişdir. Belə ki, onun irəli sürdüyü konsepsiyaya görə, Avropa hüquq normaları nəinki təsis müqavilələri və hüquqi aktlar, həmçinin Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilə bilər.

Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsiplərindən yazılı hüququn (yazılı mənbənin) əhatə edə bilmədiyi sahələrdə istifadə edilir ki, yaranmış bu və ya digər ictimai münasibətin (məsələnin) hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilsin. Bununla Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə kömək (yardım) edir. Bu baxımdan, Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri yardımçı funksiya yerinə yetirir. Lakin, yardımçı funksiya yerinə yetirməsinə baxmayaraq, hüquqim ümumi (əsas) prinsipləri Avropa hüququnun müstəqil mənbəyi sayılır.

Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri dedikdə Avropa hüququnu xarakterizə edən, onun mahiyyətini müəyyənləşdirən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülün

Avropa İttifaqı Məhkəməsi zəruri olduqda və lazım gəldikdə Avropa hüququnun mənbəyi kimi hüququn ümumi (əsas) prinsiplərinə müraciət etməlidir. Təsis müqavilələri həmişə, xüsusi olaraq, bu barədə müvafiq göstəriş ifadə etmişdir. Hətta, təsis müqavilələrində bu barədə xüsusi göstəriş nəzərdə tutulmasa

da, Avropa İttifaqı Məhkəməsi yaranmış mübahisəni həll etmək və tənzimləmək üçün hüququn ümumi (əsas) prinsiplərindən istifadə etməlidin

Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında əsas yerlərdən birini tutur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Avropa İttifaqı institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən bütün normativ hüquqi aktlar hüququn ümumi (əsas) prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Əgər uyğun olmazsa, Avropa İttifaqı Məhkəməsi onları ləğv edir.

Məhkəmə qərarları (presedent hüququ)

Məhkəmə qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır. Bu mənbə növünə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində həm də Avropa (Avropa İttifaqı) presedent hüququ və ya məhkəmə presedentləri deyilir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa presedent hüququ çoxsaylı hüquq normalarından ibarətdir ki, onlar Avropa hüquq normalarının ən böyük və vacib qrupu sayılır; həmin normaların mənbəyi rolunda Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları çıxış edir.

Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları dedikdə Avropa hüququnun elə növ mənbəyi başa düşülür ki, bu mənbəyə görə, hər hansı mübahisəli məsələ (iş) barədə çıxarılan məhkəmə qərarları sonrakı oxşar məsələlərə (işlərə) presedent, yəni məcburi hüquqi qüvvəsi olan hüquq norması kimi tətbiq edilir. Düzdür, formal olaraq, məhkəmə qərarları yalnız mübahisə edən tərəflər (iddiaçı və cavabdeh) üçün məcburidir. Lakin, real fakt və həqiqət bundan ibarətdir ki, onlardan sonrakı oxşar mübahisəli məsələnin (işin) həllində məcburi hüquqi qüvvəsi olan hüquq norması (presedent) kimi istifadə edilir. Bu səbəbdən məhkəmə qərarları Avropa hüququnun mənbəyi sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqı məhkəmələri, formal baxımdan, hüquqyaradıcı orqan sayılmır. Odur ki, onların hüquq normaları müəyyənləşdirmək (yaratmaq) səlahiyyəti yoxdur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa hüququna aid olan hər hansı sənəd, xüsusən də təsis müqavilələri Avropa İttifaqı məhkəmələrinə belə hüquq vermir. Lakin, reallıq bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı məhkəmələri konkret mübahisəli işə baxan zaman təsis müqavilələrini və *digər* normativ hüquqi aktları təfsir etmək yolu ilə yeni hüquq normaları yaradır. Buna görə də Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları nəinki hüquqtətbiqetmə, həmçinin hüquqyaradıcı (hüquqmüəyyənədicisi) aktlar sayılır. Nəticədə Avropa İttifaqı məhkəmələri hüquq yaratmaq prosesinin inkişafında olduqca vacib rol oynayır.

İntegrasiya prosesi çərçivəsində iki növ məhkəmə orqanı yaradılmışdır. Bunlardan biri Avropa İttifaqı məhkəmələri adlanır ki, onların vahid halda

birlişməsinə Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi deyilir. Avropa İttifaqının məhkəmə sisteminə üç dir məhkəmə orqanı daxildir:

- Avropa İttifaqı Məhkəməsi;
- ümumi yurisdiksiya məhkəməsi;
- ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanları.

Göründüyü kimi, Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi üçmərhələlidir, yəni üç məhkəmə instansiyasından ibarətdir. Hər bir məhkəmə instansiyası öz səlahiyyətləri həddində hüquq yaradıcılığı prosesində vacib rol oynayır. Hüquqyaratma fəaliyyətini həyata keçirən əsas və başlıca orqan Avropa İttifaqı Məhkəməsi hesab edilir. Bu məhkəmə orqanı aşağıda göstərilən üç növ funksiyam yerinə yetirir:

- Avropa İttifaqının Ali Məhkəməsi funksiyasını;
- Avropa İttifaqının Konstitusiyaya Məhkəməsi funksiyasını;
- Avropa İttifaqının Kassasiya Məhkəməsi funksiyasını.

Avropa İttifaqı məhkəmələri Avropa hüquq normalarının eyni cür, bir qaydada təfsir və tətbiq olunmasını təmin edir; onların müəyyən etdiyi qaydalar (normalar) bütün üzv-dövlətlərin milli məhkəmələri, eləcə də özləri üçün məcburidir. Lakin Avropa İttifaqı məhkəmələrinin bu qaydalara yenidən baxmaq və onlardan kənara çıxmaq hüququ vardır. Bu cür kənaraçıxmaya çox nadir hallarda yol verilir.

İntegrasiya prosesində formalaşan və yaradılan ikinci növ məhkəmə orqanı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi adlanır. Bu məhkəmə orqanı İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (İ1950~ci il) əsasında yaradılmışdır. Məhz həmin konvensiya ilə təmin olunan insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək onun başlıca və əsas məqsədi sayılır. Bu, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyət qaydasını, statusunu, yurisdiksiyasını və strukturunu müəyyənləşdirir.

Rəsmi doktrina belə hesab edir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin məcburi yurisdiksiyası subsidiar (yardımçı) xarakter daşıyır, yəni o, subsidiar rol oynayır. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə, yol verilmiş pozuntuların aradan qaldırılmasına və ədalətli qərar qəbul edilməsinə köməklik göstərir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin əsas işi (.funksiyası) insan hüquqlarının müdafiəsi barədə konkret şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir. Bu zaman o, müvafiq qərar qəbul edir ki, həmin qərar sonrakı oxşar işlərin həllində məcburi hüquqi qüvvəsi olan norma (presedent) kimi tətbiq edilir. Odur ki, bu kimi qərarlar Avropa hüququnun mənbəyi sayılır. Unutmaq olmaz ki, Avropa İnsan Hüquqları

Məhkəməsi öz qərarlarında sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasının normalarını təfsir etməldə yeni hüquq normaları yaradır.

Beynəlxalq müqavilələr

Beynəlxalq müqavilələr Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Belə ki, Avropa İttifaqı beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdir. Bu səbəbdən onun üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ vardır. Avropa İttifaqı bu hüququ həyata keçirərək və ondan istifadə edərək, müxtəlif məzmununda beynəlxalq müqavilələr bağlayır ki, onlar Avropa hüququnun mənbələri sırasına aid edilir.

Bəzən, beynəlxalq müqavilələri Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birlikdə bağlayırlar; onlara qarışıq sazişlər deyilir. Məsələn, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq barədə sazişlər qarışıq sazişlərə misal ola bilər. Qarışıq sazişlərin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onlarn bağlanması tərf qismində Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birlikdə çıxış edirlər.

Üzv-dövlətlərin üçüncü dövlətlərlə və ya beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilələr də Avropa hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Bunun üçün bir neçə şərt əməl olunması tələb edilir; birinci, üzv-dövlətin bağladığı beynəlxalq müqavilənin hüquqi nəticəsi bilavasitə Avropa İttifaqına aid olmalıdır; ikinci, üzv-dövlətə beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün Avropa İttifaqı tərəfindən səlahiyyət

verilməlidir; üçüncü, üzv-dövlətin bağladığı beynəlxalq müqavilənin Avropa İttifaqı üçün hüquqi əhəmiyyətə və mənanaya malik olması Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən tanınmalıdır.

Bəzən, Avropa İttifaqının özü formal maneələrə görə çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin bağlanması tərf qismində iştirak edə bilmir və bu zaman o, həmin müqavilələrdə iştirak etməyi üzv-dövlətin hökumətinə tapşırır. Belə müqavilələr Avropa hüququnun mənbəyi sayılır.

Beləliklə, Avropa hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrə üç növ (qrup) beynəlxalq müqavilə daxildir:

- Avropa İttifaqının özünün üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilə;
- Avropa İttifaqının üzv-dövlətlə birlikdə üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilə (qarışıq saziş);

- üzv-dövlətin üçüncü dövlətlərlə, habelə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı və Avropa İttifaqı üçün bilavasitə hüquqi nəticə doğurduğu beynəlxalq müqavilə.

Bu kimi beynəlxalq müqavilələrin Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında (sistemində) tutduğu yerə gəldikdə isə, qeyd etmək vacibdir ki, onlar təsis müqavilələrinə uyğun gəlməli, onlara zidd olmamalıdır; əgər zidd olarsa, təsis müqavilələri tətbiq edilir. Ona görə ki, təsis müqavilələri ən yüksək hüquqi qüvvəsi olan aktlardır və onlar hüquqi qüvvə baxımından digər aktlar qarşısında prioritetə (üstünlüyə) malikdir. Bu səbəbdən beynəlxalq müqavilələr Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında təsis müqavilələrindən sonrakı yeri tutur.

Avropa hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələri ya Avropa İttifaqının özü, ya Avropa İttifaqı ilə üzv-dövlətlər birlikdə, ya da bəzi hallarda ayrı-aynı üzv-dövlətlər bağlayır. Avropa hüququnun bu mənbə növü elə hüquq normaları ifadə edir ki, onlar Avropa İttifaqı çərçivəsindən kənar yaranan xarici, yəni Avropa İttifaqı ilə üçüncü dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar arasında yaranan beynəlxalq münasibətləri tənzimləyir. Bu səbəbdən beynəlxalq hüquq Avropa hüququnun xarici mənbəyi sayılır. Reqlament, direktiv, qərar və məhkəmə presedentləri (məhkəmə qərarları) isə Avropa hüququnun daxili mənbəyi hesab olunur; onlara həm də Avropa İttifaqının daxili aktları deyilir.

Qeyd etdiklərimizdən başqa, Qərbi Avropa hüquq doktrinası Avropa hüququnun mənbələri sırasına həmçinin «mülayim hüquq»u da daxil edir. «Mülayim hüquq» dedikdə ümumməcburi qüvvəsi olmayan fərdi, tövsiyə və siyasi xarakterli aktların məcmusu başa düşülür.

SUAL 4

Hər bir hüquq sistemi özünəxas prinsiplərə malikdir. Hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq hüquq üçün əsas prinsiplər xarakterikdir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri BMT Nizamnaməsində və digər rəsmi beynəlxalq sənədlərdə məcburi davranış qaydası və fundamental ideya kimi təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq hüquqa həm də sahəvi prinsiplər məlumdur ki, həmin prinsiplər beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin məzmununu xarakterizə edir.

Milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində də hüquqi prinsiplərdən istifadə olunur. Onlar bütövlükdə milli (dövlətdaxili) hüquqların məzmununu müəyyənləşdirən əsas ideyalardır. Milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində həmçinin sahəvi (xüsusi) prinsiplər tətbiq olunur. İd, həmin prinsiplər milli hüquqların ayrı-ayn sahələrinin (məsələn, konstitusiya, inzibati, maliyyə, mülki, əmək, cinayət və digər hüquq sahələrinin) məzmununu müəyyənləşdirir.

Müstəqil hüquq sistemlərindən biri olan Avropa hüququnun da özünəməxsus prinsipləri vardır. Həmin prinsiplər mövcud olan elə meyarlardan biridir ki, onun sayəsində Avropa hüququ müstəqil hüquq sistemi kimi tanmır.

Avropa hüququnun prinsipləri dedikdə Avropa hüququnun (Avropa hüquq normalarının) vasitəsi ilə həyata keçirilən hüquqi tənzipmetmənin əsas ideyaları başa düşülür. Bu prinsiplər əsasında Avropa hüququ tətbiq olunur və öz funksiyasını yerinə yetirir. Onlar həmçinin özündə Avropa hüququnun əsas cəhətlərini, başlıca xüsusiyyətlərini əks etdirərək, müstəqil hüquq sistemi və ictimai hadisə kimi Avropa hüququnun mahiyyətini və sosial təyinatını əks etdirir. Prinsiplər elə əsas ideyalardır ki, həmin ideyalar Avropa hüququnun məzmununu xarakterizə edir.

Prinsiplər həm də Avropa hüququnun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa hüququ bir sıra cəhətlə xarakterizə olunur. Məhz Avropa hüququnun prinsipləri özündə onun ən xarakterik cəhətlərini əldəcumulyasiya edir, yəni cəmləyir. Hətta onlar bütün Avropa hüquq normalarına sirayət və nüfuz edərək, bütövlükdə Avropa hüququnun özəyi və təməli qismində çıxış edirlər..

Avropa hüququnun prinsiplərinin növləri və onların əhəmiyyəti hüquq ədəbiyyatında Avropa hüququnun prinsipləri aşağıda göstərilən iki növə bölünür:

- Avropa hüququnun ümumi prinsipləri;

- Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri.

Avropa hüququnun ümumi prinsipləri dedikdə elə əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür ki, həmin ideya və başlanğıclar bütövlükdə Avropa hüququnun məzmununu xarakterizə edir; onlara həm də Avropa hüququnun əsas prinsipləri deyilir. Deməli, «Avropa hüququnun ümumi prinsipləri» və «Avropa hüququnun əsas prinsipləri» eynimənalı (sinonim), məzmunca üst-üstə düşən anlayışlardır.

Hüquq ədəbiyyatında «hüququn ümumi prinsipləri» anlayışı da işlədilir ki, onu «Avropa hüququnun ümumi prinsipləri» anlayışı ilə qarışdırmaq olmaz, çünki onlar bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Hüququn ümumi prinsipləri hüquq ədəbiyyatında ən mübahisəli məsələlərdən biridir; bu vaxta kimi alimlər həmin məsələ barədə müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Beynəlxalq hüquq doktrinasında hüququn ümumi prinsiplərinə münasibətdə bir-birindən fərqli yanaşmalara rast gəlirik.

Hüququn ümumi prinsipləri barədə mübahisənin başlanğıcı keçən yüzilliyin 20-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, məlum olduğu kimi, həmin vaxtlarda Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsi Daimi Palatasının Statutu qəbul edilmişdi; burada beynəlxalq hüquqda hüququn ümumi prinsiplərindən istifadə olunmasının mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu. Məhz o vaxtdan başlayaraq, hüququn ümumi prinsipləri barədə məsələ beynəlxalq hüquq doktrinasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Daha sonra, yəni XX əsrin 40-cı illərinin ortalarında, bildiyimiz kimi, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutu qəbul edildi ki, bu sənəd Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən beynəlxalq mübahisələrin həlli zamanı hüququn ümumi prinsiplərinin tətbiq edilməsinə icazə verir (Statutun 38-ci maddəsi, «c» bəndi, İ). Həmin qayda sonra qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənəddə də nəzərdə tutulur (məsələn, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda və digər sənədlərdə).

Bizim göstərilən məsələ barədə mövqeyimiz bundan ibarətdir ki, hüququn ümumi prinsipləri dedikdə milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri və beynəlxalq hüquq üçün ümumi olan əsas ideyalar, rəhbər başlanğıclar başa düşülür. Onlar həm milli hüquq sistemlərinin, həm də beynəlxalq müasir milli hüquq sistemləri tərəfindən tanınan və beynəlxalq hüququn qəbul etdiyi prinsiplər başa düşülür. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- ədalət prinsipi;
- vicdanlılıq prinsipi;

- hüquqdan sui-istifadə etməmək prinsipi;
- məsuliyyət daşımaq prinsipi;
- təqsir prinsipi;
- qanunsuz əmlak əldoetmənin qadağan olunması prinsipi;
- qanunçuluq prinsipi;
- hüquq normalarım icra etmək prinsipi;
- hüquqları müdafiə etmək prinsipi;
- mübahisələrin dinc vasitələrlə tənzimlənməsi prinsipi^{1 2} və s.

Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar Avropa hüquq sisteminə aid olub, onun ən vacib və mühüm cəhətlərini əks etdirir. Həmin prinsiplərdən Avropa İttifaqı Məhkəməsi geniş səviyyədə istifadə edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi ayrı-ayrı konkret işlər barədə çıxardığı qərarlarda dəfələrlə göstərmişdir ki, o, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə əsaslanır, Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarında təsbit olunmuşdur. Başqa sözlə, Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən ayrı-ayrı formulə edilmiş, necə deyərlər, işlənilib hazırlanmışdır.³ Həmin prinsiplər bunlardan ibarətdir:

- hüquq bərabərliyi prinsipi;
- əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi;
- ~ subsidiar prinsip;
- mütənasiblik prinsipi;
- hüquqi müəyyənlik prinsipi və s.

«Avropa hüququnun ümumi prinsipləri», əsimdə, «Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri» anlayışına münasibətdə işlədilən termindir. Onlar arasındakı əlaqə «ümumi» və «xüsusi» fəlsəfi kateqoriyalar arasında mövcud olan münasibət kimidir. Belə ki, fəlsəfi planda Avropa hüququnun ümumi prinsipləri «ümumi» kateqoriyadırsa, Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri «xüsusi» kateqoriya hesab edilir.

Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri dedikdə Avropa hüququnun ayn-ayn sahələrinə xas olan əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür. Məsələn, Avropa ticarət hüququna, Avropa nəqliyyat hüququna və digər sahələrə xas olan spesifik prinsiplər Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri sayılır. Avropa hüququnun ayn-ayn sahələrinə xas olduğuna görə onlara həm də Avropa hüququnun sahəvi prinsipləri deyilir. Odur ki, «Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri» və «Avropa hüququnun sahəvi prinsipləri» eynimənalı (sinonim) anlayışlardır.

Avropa hüququnun prinsiplərinin vacib hüquqi-praktiki əhəmiyyəti vardır. Məsələn burasındadır ki, Avropa hüququnun prinsipləri onun əsası, özəyi və təməli

sayılır. Təbii ki, Avropa hüququnun prinsiplərinin bu cür xüsusiyyətə malik olması hüquqi tənzimətmə və hüquqi praktika üçün həlledici (müəyyənədic) əhəmiyyət kəsb edir.

Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququnun dəqiq və düzgün realizə olunması, eyni zamanda, həm də onun əsasını təşkil edən prinsiplərin həyata keçirilməsinə və tətbiq olunmasına nəzərdə tutur. Buna görə də konkret hüquqi məsələlərin həlli zamanı, ilk növbədə, Avropa hüququnun prinsiplərinə əsaslanmaq, onları rəhbər tutmaq lazımdır. Bunun nəticəsində, şübhəsiz, Avropa hüquq normalarının düzgün tətbiq olunması, ədalətli, qanuni və əsaslı qərar çıxarılması təmin edilir. Xüsusən də Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinin hüquqi praktika və tənzimətmə üçün rolu böyükdür. Belə ki, Avropa İttifaqının məlikəmə orqanları yaranmış hər hansı mübahisəni (və ya mübahisəli vəziyyəti) tənzimləyən müvafiq hüquq normasının olmaması səbəbindən ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdən (mübahisəli məsələyə baxıb, onu həll etməkdən) boyun qaçırmağa və imtina edə bilməz. Bu zaman onlar Avropa hüququnun ümumi prinsiplərini nəzərə almaqla və onların əsasında yeni hüquq norması yaratmaqla mübahisəli məsələni həll edir. AXI, Avropa İttifaqı .Məhkəməsinin əsaslandığı konsepsiyaya görə, hüquq normaları nəinki təsis müqavilələri və qəbul edilmiş aktlar, həmçinin Avropa hüququnun ümumi prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilə bilər.

Həm də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri kimi tanınır. Hətta onlar Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında (iyerarxiya «nərdivan»mda) yuxarı (üstün) yerlərdən birini tutur. Xüsusən də deməliyik ki, Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) qəbul etdiyi bütün normativ hüquqi aktlar Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır; əks halda, həmin aktlar ləğv edilə bilər. Deməli, Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktlarının hüququyğutı (qanuni) olması Avropa hüququnun ümumi prinsipləri ilə müəyyən edilir. Avropa **hüququnun ayrı-ayrı ümumi prinsiplərinin xarakteristikası**

Hüquq bərabərliyi prinsipi

Hüquq bərabərliyi prinsipi (ona «bərabərlik hüququ» prinsipi də deyilir) öz normativ-hüquqi ifadəsini Avropa İttifaqına dair müqavilənin (yeni redaksiyada, 2007-ci il) 2-ci maddəsində tapmışdır. Belə ki, həmin maddədə Avropa İttifaqının əsaslandığı prinsiplər sadalanır; həmin prinsiplərin arasında hüquq bərabərliyi prinsipinin də adı çəkilir. Bu isə göstərilən maddədə həmin prinsipin normativ-hüquqi təsbit olunmasını əks etdirir. Məhz buna görə, yeni hüquq normasında (2-ci maddədə) ifadələnməsi səbəbindən hüquq bərabərliyi prinsipi məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

Hüquq bərabərliyi prinsipinə görə, Avropa İttifaqı ərazisində irqindən, milliyətindən (milli-etnik mənsubiyyətindən), dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, hər kəs bərabər hüquqlarla (hüquqi imkanlarla) təmin edilir. Xüsusən də kişi və qadın eyni hüquqlara malikdir, onlar eyni (bərabər) əməyə görə bərabər əməkhaqqı alırlar. Hüquqlarla bağlı irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşə, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə diskriminasiyaya (ayrı-seçkiliyə) yol verilməsi qadağandır. Bu səbəbdən hüquq bərabərliyi prinsipi həm də, eyni zamanda, diskriminasiya etməmək prinsipi adlanır. Avropa İttifaqının bu məsələ, yəni irqi, cinsi, etnik, dini və digər mənsubiyyətlərə görə diskriminasiyaya yol verilməməsi barədə qanunvericilik aktı qəbul etmək hüququ vardır. Xüsusən də o, öz ərazisində istehsalçılara və istehlakçılara münasibətdə diskriminasiya xarakterli hüquq normalarının tətbiqini qadağan edir.

Hüquq bərabərliyi (diskriminasiya etməmək) prinsipinin vacib əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, həmin prinsip Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən Avropa hüququnun əsas ideyalarından biri hesab edilir.

Əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-ci maddəsində sadalanan prinsiplər arasında əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin də adı çəkilir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı həm də insan hüquqlarının təmir edilməsinə (bərqərar olunmasına) əsaslanır. Bu kimi göstərişdə məhz əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi formulə edilmişdir. Hüquq normasında (adıçəkilən müqavilənin 2-ci maddəsində) formulə edilməsi isə həmin prinsipin rəsmi surətdə, necə deyərlər, qanunvericilik səviyyəsində normativ-hüquqi təsbit olunması deməkdir. Bu səbəbdən əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir və ona, bəzən, həm də insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi deyilir.

Əsas insan hüquqlarına hörmət etmək Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin hamısı onların yurisdiksiyası (hakimiyyəti) altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarına əməl olunmasını irqi, cinsi, dil, dini və s. mənsubiyyətə görə hər hansı diskriminasiyaya yol vermədən təmin etmək vəzifəsi (öhdəliyi) daşıyırlar. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin insan baqları (hüquq və azadlıqları) gözlənilməli, onlara əməl olunmalıdır; bu kimi hüquq və azadlıqlar insanın müasir cəmiyyətdə normal yaşamasını və mövcud olmasını təmin edir.

Qeyd etməliyik ki, insan hüquqlarına (hüquq və əsas azadlıqlara) hörmət etmək prinsipi milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinin əsas prinsiplərindən biri sayılır. Unutmaq olmaz ki, uzun müddət ərzində insan hüquqlarının və əsas

azadlıqların, praktiki olaraq, həyata keçirilməsi məsələsi dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid edilən məsələ hesab olunmuşdur. 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsi qəbul edildiyi vaxtdan etibarən isə, o, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi tanınmağa başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, BMT Nizamnaməsinin 1~ci maddəsinin 3-cü bəndi insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipini dolaylı yolla təsbit edir. İndi insan hüquqlarına hörmət etmək beynəlxalq əməkdaşlığın predmetinə daxil olan məsələlərdən biri hesab edilir. Həm milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində, həm beynəlxalq hüquqda tətbiq olunduğuna görə bəzi müəlliflər insan hüquqlarına hörmət etməyi müasir hüququn ümumi prinsiplərindən biri hesab edir; onu həm də müstəqil hüquq sistemlərindən biri olan Avropa hüququ özünün əsas (ümumi) prinsipi kimi qəbul etmişdir. Avropa hüququna görə, insan hüquqları (hüquq və azadlıqları) dedikdə 1950-ci il Avropa Konvensiyasında (İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında) təsbit olunan hüquq və azadlıqlar başa düşülür. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, həmin konvensiya Avropa İttifaqında şəxsiyyətin əsas insan hüquq və azadlıqlarının başlıca mənbəyi sayılır. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6~cı maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, Avropa İttifaqı şəxsiyyətin konvensiya ilə təmin edilmiş əsas hüquqlarına hörmət edir.

Avropa İttifaqında şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları lıəm də, xüsusi olaraq, qəbul edilmiş ayrıca bir sənədlə tənzimlənilir ki, həmin sənəd «Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası» (2000-ci il) adlanır.

Subsidiar prinsip

Subsidiar prinsip Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən formulə edilməmişdir. Buna görə də onun əsasını Avropa İttifaqının məhkəmə praktikasını təşkil etmir. Subsidiar prinsipin əsasında Avropa İttifaqına dair Müqavilə durur. Belə ki, həmin prinsip Avropa İttifaqına dair Müqavilədə formulə edilmişdir. Deməli, subsidiar prinsip üzv-dövlətlər tərəfindən formulə olunmuşdur ki, Avropa hüququ onu Özünün ümumi (əsas) prinsiplərindən biri kimi qəbul etmişdir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 3-cü maddəsinin ikinci paragrafı məhz həmin prinsipi təsbit edir.

Bəzən, Avropa İttifaqının qarşısında duran məqsədə nail olunması və vəzifələrin icra edilməsi ayn-ayn üzv-dövlətlərin hərəkətlərinin köməyi ilə mümkün olmur. Bundan ötrü bütün üzv-dövlətlərin birgə hərəkət etmələri zərurətə çevrilir. Bu zaman belə hərəkəti etmək Avropa İttifaqının səlahiyyətinə aid olan məsələ, yəni Avropa İttifaqının işi sayılır. Avropa İttifaqının özü lazımı hərəkət edərək yaranmış məsələni həll edir, bu və ya digər səlahiyyəti həyata keçirir.

Əksinə, müəyyən hallarda Avropa İttifaqının qarşısında duran məqsədə nail olunması və vəzifələrin icra edilməsi üçün üzv-dövlətlərin birgə (kollektiv) hərəkət etmələri tələb olunmur. Bundan ötrü ayrı-ayrı üzv- dövlətlərin müvafiq hərəkət etmələri kifayətdir. Belə halda bu və ya digər hərəkəti etmək Avropa İttifaqının deyil, ayn-ayn üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinə aid olan məsələ (iş) hesab edilir. Bu zaman məsələ ayrı- ayrı üzv-dövlətlər səviyyəsində həll olunur. Avropa İttifaqı isə hər hansı hərəkət etməkdən çəkinməlidir. Əks halda, bu, suveren üzv-dövlətlərin öz səlahiyyətlərini həyata keçirmələrinə mane olardı. Subsidiar prinsipin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Subsidiar prinsip yalnız Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə (qarışıq) səlahiyyətləri çərçivəsində tətbiq edilir. Belə ki, onların birgə (qarışıq) səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər zəruri olduqda Avropa İttifaqı, lazımı gəlmədikdə isə üzv-dövlətlər səviyyəsində həll olunur. Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərə gəldikdə isə, həmin məsələlərə subsidiar prinsip tətbiq edilmir. Ona görə ki, Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər yalnız Avropa İttifaqının özü tərəfindən həll edilir. Təbii ki, belə məsələlər üzv-dövlətlər səviyyəsində həll edilə bilməz.

Beləliklə, subsidiar prinsipə görə, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətlərinə aid olunan məsələlər, ilk növbədə, Avropa İttifaqının özü tərəfindən həll edilir. Əgər bu, məqsədəuyğun olmazsa, onda məsələ üzv-dövlətlər səviyyəsində həll olunur.

Mütənasiblik prinsipi

Mütənasiblik prinsipi, ilk dəfə olaraq, Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən formula edilmişdir. Sonradan həmin prinsip Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən Avropa hüququna ümumi (əsas) prinsiplərdən biri kimi daxil edilmişdir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin ayrıca bir norması (3b maddəsi), xüsusi olaraq, həmin prinsipin normativ-hüquqi təsbitinə həsr olunmuşdur. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqının hər hansı hərəkəti öz məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan hədlərdən kənara çıxmamalıdır. Məhz bu göstərişdə mütənasiblik prinsipi formulə edilmişdir.

Mütənasiblik prinsipinə görə, fəaliyyət göstərən zaman Avropa ittifaqı öz qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün tələb edilən hədləri aşan hərəkətlər etməməlidir. Bu prinsipin iki əsas təzahür (ifadə) forması vardır. Birinci, Avropa İttifaqı üzv-dövlətlər tərəfindən təsis müqaviləsi əsasında ona verilmiş səlahiyyətlər həddində hərəkət edir. İkinci, Avropa İttifaqı təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilən məqsədlərə nail olmaq üçün hərəkət edir. Avropa İttifaqı Öz

məqsədlərinə çatmaq üçün müəyyən edilmiş hədləri aşan hər hansı hərəkət edə bilməz. Avropa İttifaqı fəaliyyət göstərərkən yalnız elə hərəkətlər edə bilər ki, həmin hərəkətlər onun öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin (adekvat olsun).

Hüquqi müəyyənlik prinsipi

Hüquqi müəyyənlik prinsipi Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən tanınan əsas (ümumi) prinsiplərdən biri hesab edilir. Bu prinsipin əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, Avropa hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin hüquqi cəhətdən təhlükəsizliyini *təmin* edir. Buna görə də həmin prinsip, bəzən, hüquqi təhlükəsizlik prinsipi adlanır.

Hüquqi müəyyənlik prinsipinə görə, yeni qəbul edilmiş qanun Avropa İttifaqının yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslərin vəziyyətini pisləşdirdikdə, onun geriye qüvvəsi yoxdur (non-retroactivity). «Qanunun geriye qüvvəsi» termini iki mənada işlədilir:

-həqiqi geriye qüvvə;

-həqiqi olmayan geriye qüvvə.

Həqiqi geriye qüvvənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, yeni qanun, o, qüvvəyə minənə kimi edilən hərəkətlərə və ya bağlanmış əqdlərə tətbiq edilir. Məsələn, mal sərhədi keçdikdən və qəbul olunduqdan sonra gömrük rüsumu müəyyənləşdirən yeni qanun qüvvəyə minir; qanunun qüvvəsi sərhədi keçən və qəbul olunan malı da əhatə edir.

Həqiqi olmayan geriye qüvvənin mahiyyəti isə başa çatma prosesində olan hərəkət və ya əqdlərə yeni qanunun tətbiq edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, yeni qanun başa çatma prosesində olan hərəkət və ya əqdlərə də tətbiq edilir. Məsələn, tərəflər öz aralarında malların alqı-satqı müqaviləsini (əqd) imzalayırlar və bu zaman gömrük rüsumu müəyyənləşdirən yeni qanun qəbul edilir; qanun icrası başa çatmayan həmin müqaviləyə (əqdə) də tətbiq olunur. Başqa bir misalda, gömrük rüsumu müəyyənləşdirən yeni qanun qəbul edilir və bu qanun yalnız sərhədi keçən mallara tətbiq olunur.

Vahidlik prinsipi

Səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün Avropa İttifaqı özünün müvafiq institutlarını yaratmışdır. Müstəqil olsalar da, həmin institutlar vahid sistem halında birləşmişdir, Avropa İttifaqının səlahiyyətləri də məhz Avropa İttifaqı

institutlarının vahid sistemi tərəfindən həyata keçirilir. Vahidlik prinsipinin mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Vahidlik prinsipinə görə, Avropa İttifaqının səlahiyyətləri Avropa İttifaqı institutlarının vahid sisteminin vasitəsi ilə realizə olunur. Həmin prinsip Avropa İttifaqı institutlarının həyata keçirdiyi fəaliyyətin eyni məqsədə, necə deyərlər, bir məcraya yönəlməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının institutları vahid sistem halmda fəaliyyət göstərərək, tam və bütöv halda birləşmişdir.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının hər bir institutunun öz səlahiyyətləri vardır. Hər bir institut ona verilmiş səlahiyyətlər daxilində və çərçivəsində hərəkət edir, fəaliyyət göstərir. Onlar həm də öz səlahiyyətlərini müstəqil surətdə həyata keçirirlər. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqının institutları vahiddir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı öz qarşısına müəyyən məqsədlər qoymuşdur. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə yalnız Avropa İttifaqı institutlarının vahid sisteminin vasitəsi ilə nail olmaq mümkündür. Avropa İttifaqı həm də üzərinə düşən vəzifələri öz institutlarının vahid sisteminin köməyi ilə yerinə yetirə bilər. Nə qədər müxtəlif səlahiyyətlərə malik olmalarına və onları müstəqil surətdə həyata keçirmələrinə baxmayaraq, Avropa İttifaqının institutları ayrılıqda (təklidə) fəaliyyət göstərə bilməzlər. Qarşıda duran məqsədə nail olmaq və üzərinə düşən vəzifələri lazımınca yerinə yetirmək üçün onları vahid halda fəaliyyət göstərmələri tələb edilir. Təbii ki, ayrılıqda (əlahiddə şəkildə) nə qarşıda duran məqsədlərə çatmaq, nə də vəzifələri yerinə yetirmək olar.

Vahidlik prinsipi həm də bunda ifadə edilir ki, Avropa İttifaqı, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxs səlahiyyətinə (hüququna) malikdir. Hüquqi şəxs səlahiyyəti isə Avropa İttifaqı institutlarının vahid sistemi tərəfindən həyata keçirilir.

Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı vahid sistem halmda birləşmiş müvafiq institutları tərəfindən təmsil olunmuşdur. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının fəaliyyəti (hərəkəti) öz institutlarının fəaliyyətində (hərəkətində) ifadə olunur ki, həmin institutlar vahid şəkildə işləyir.

Prioritetlik prinsipi

Avropa hüququnun bütün subyektləri, xüsusən də, Avropa İttifaqının institusionaf sistemində daxil olan orqanlar bu göstərişlərə əməl etməlidir. Əks halda nə Avropa İttifaqının özünün, nə də onun institutlarının effektiv fəaliyyət göstərməsi təmin oluna bilər.

Göstərilən prinsip hüquq nəzəriyyəsindən bizə məlum olan «qanunun aliliyi» prinsipinə oxşayır; həmin prinsipə görə, qanuni göstərişlər hər şeydən üstündür.

Qeyd etməliyik ki, Avropa inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq hüquq normaları (hüquq) lazımdır. Belə ki, hüquq normaları (hüquq) istənilən inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsinin vacib vasitəsidir. Məhz Avropa inteqrasiyası ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları əsasında Avropa hüququ yaranmışdır (*acquis communautaire*). Avropa hüququ, necə deyərlər, Avropa İttifaqının hüquqi nailiyyətidir. Bu nailiyyəti hamı və hər bir kəs başa düşməlidir. Təsadüfi deyil ki, təsis müqavilələri bunu inteqrasiyanın və Avropa İttifaqı institutlarının həyata keçirdiyi fəaliyyətin başlıca məqsədlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Avropa hüququ kimi hüquqi nailiyyətə əsaslanmaq və orada ifadə edilmiş hüquqi göstərişlərə əməl etmək vacib məsələdir. Bu, Avropa İttifaqı institutlarının effektiv fəaliyyət göstərmələrini, bütün mexanizmlərin düzgün işləmələrini təmin edir.

Tarazlaşdırma prinsipi

Avropa İttifaqının tərkibində iki cür institut və orqan fəaliyyət göstərir:

- dövlətlərarası (millətlərarası) institut və orqanlar;
- fəvqəlmilli institut və orqanlar.

Dövlətlərarası (millətlərarası) institut və orqanlar, bir tərəfdən, Avropa inteqrasiya prosesi həyata keçirilən zaman üzv-dövlətlərin milli mənafeələrini (maraqlarını) uyğunlaşdırır. Digər tərəfdən, həmin institut və orqanlar Avropa inteqrasiyasının mənafeyinə cavab verən, lakin ayrı-ayrı üzv-dövlətlərin maraqlarına toxunmayan normativ göstərişlər qəbul edir və onları həyata keçirir.

Dövlətlərarası (millətlərarası) institut və orqanlar sırasına, hər şeydən əvvəl, Avropa Soveti və Avropa İttifaqı Şurası aiddir. Onlar üzv-dövlətlərin rəsmi nümayəndələrindən ibarət olub, həmin dövlətlərin verdikləri səlahiyyət əsasında fəaliyyət göstərir və hərəkət edirlər.

Fəvqəlmilli institut və orqanlar odur ki, onların göstərişləri üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Bu institut və orqanların konkret sahələrdə malik olduğu səlahiyyətlər üzv-dövlətlərin müvafiq səlahiyyətlərinə münasibətdə prioritet (üstün) xarakterə malikdir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- Avropa Komissiyası;
- Avropa Parlamenti;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsi;
- Avropa Mərkəzi Bankı.

Dövlətlərarası (millətlərarası) və fəvqəlmillə institutlar (orqanlar) arasında tarazlıq təmin edilmişdir. Tarazlaşdırma prinsipinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Həmin prinsip, bir tərəfdən, Avropa İttifaqının institutları və orqanları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini, digər tərəfdən, onlar arasında əməkdaşlığın həyata keçirilməsini təmin edir. Həm də həmin prinsipin sayəsində Avropa İttifaqının institusional sisteminin öz funksiyasını yerinə yetirməsi mümkün olur. Tarazlaşdırma prinsipinin həmçinin Avropa İttifaqının institusional strukturunun yaradılması məsələsində vacib əhəmiyyət kəsb etməsi şəksizdir.

Funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipi

Avropa İttifaqının institusional stukturunun prinsipləri sırasına həm də funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipini daxil etmək lazımdır. Belə ki, Avropa İttifaqının hər bir institutunun öz funksiyası vardır. Onlar məhz öz funksiyaları çərçivəsində (həddində) fəaliyyət göstərir və işləyirlər.

Funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipinə görə, Avropa İttifaqının institutları özünəxas funksiyaları həyata keçirir. Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı çərçivəsində bir neçə funksiya yerinə yetirilir. Həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- qanunvericilik funksiyası;
- büdcə funksiyası;
- icra funksiyası;
- xarici siyasət funksiyası;
- məhkəmə funksiyası.

Qanunvericilik funksiyasının həyata keçirilməsində Avropa İttifaqının aşağıda göstərilən üç institutu iştirak edir: Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası.

Büdcə funksiyasını Avropa İttifaqı Şurası Avropa Parlamenti ilə birlikdə yerinə yetirir. İcra funksiyası Avropa Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Xarici siyasət funksiyasının yerinə yetirilməsində Avropa İttifaqı Şurasının rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Məhkəmə funksiyası Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Göstərdiklərimizdən başqa, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-ci maddəsində sadalanan aşağıdakı prinsiplər də daxildir:

- azadlıq prinsipi;
- demokratiya prinsipi;
- hüquqi dövlət prinsipi.

Göstərilən prinsiplər, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-ci maddəsində deyildiyi kimi, Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər üçün ümumidir və onlar hənı də Avropa İttifaqının konstitusion quruluşunun ümumi prinsipləri rolunda çıxış edirlər.

Tarazlaşdırma prinsipinin həmçinin Avropa İttifaqının institusional strukturunun yaradılması məsələsində vacib əhəmiyyət kəsb etməsi şəksizdir.

NƏTİCƏ

Avropa hüququ fənni tədris kursunun əhatəli şəkildə mənimsənilməsində birinci yerlərdə gedən mövzulardan birisidir. Struktur və sistem vasitəsilə biz avropa hüququnun daxili konfigurasiyasının elementləri sintezləşdirə bilərik. Mənbələr və normaların ümumi sistemi mürəkkəb görünmə də, o kifayət qədər dəqiq və lakonikdir. Xüsusi prinsiplərin dəqiq analizi isə növbəti mövzularda veriləcəkdir.